

Олександр Іщенко,

кандидат філологічних наук, orcid.org/0000-0002-8910-111X,
заступник директора з наукової роботи,
Інститут енциклопедичних досліджень НАН України
вул. Терещенківська, 3, м. Київ, 01601, Україна
e-mail: ishchenko@nas.gov.ua
тел.: (044) 234-31-32

**ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА
ЯК СКЛАДНИК КНИЖКОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ:
ТЕНДЕНЦІЇ СЬОГОДЕННЯ**

У статті схарактеризовано енциклопедистику як феномен книжкової культури, що має духовну й матеріальну складові. Констатовано, що розвиток енциклопедистики корелює з рівнем духовної культури суспільства; водночас енциклопедистика як явище є вагомим чинником у підвищенні духовної культури людей, подоланні духовної кризи суспільства тощо. Окремо акцентовано увагу на явищі енциклопедичної культури. Загалом дослідження окреслює основні тенденції розвитку енциклопедичної справи в Україні, серед яких виокремлено позитивні, зокрема появу й поступ електронних енциклопедій, що розширюють можливості доступу до енциклопедичних знань та способи їх відтворення завдяки сучасним веб-технологіям, а також негативних, основна з яких – слабка заангажованість держави в ланці енциклопедичного книговидання.

Ключові слова: енциклопедії, книжкова культура, енциклопедична культура, духовна культура, енциклопедична справа, енциклопедознавство.

Актуальність і мета дослідження. Буття людини, як відомо, має біологічну й культурну парадигми. На відміну від біологічного вияву, що визначається природним началом, сутність культури, її поступ пов'язані з передаванням інформації – досвіду, знань (наукових, релігійних, моральних тощо), умінь, ідей, теорій, норм, звичаїв, традицій, способів спілкування і таке інше. Сфера культури складається як із результатів, так і процесів духовної й матеріальної діяльності людей. Важливим її складником є книжкова культура. З погляду інформації, а також ролі і значення її у житті людей книжкова культура – це сегмент духовної культури: «книга несе в собі у специфічній формі всі знання, всі досягнення людської культури. Будучи особливою формою відображення і руху суспільної свідомості,

© Іщенко О., 2019

вона становить, умовно кажучи, писану (друковану) пам'ять людини. І природно, що саме через книгу, її посередництво кожна людина і суспільство в цілому може засвоїти всі нагромаджені духовні багатства» [2, с. 46]. З точки зору форми представлення й збереження інформації книжкова культура є елементом матеріальної культури та являє собою процес і результат підготовки й виготовлення літератури. Обидва аспекти (духовний і матеріальний) взаємопов'язані й актуальні для наукових досліджень із книгознавства і багатьох інших суспільно-гуманітарних дисциплін.

Мета нашого дослідження – розглянути енциклопедії як феномен книжкової культури, простеживши тенденції розвитку енциклопедичної справи в Україні.

Методологія. Матеріал викладено на основі описового методу дослідження як основного. Принагідно застосовано метод порівняння, узагальнення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Коли говорять про книгу, її виникнення як культурного явища й історію розвитку, передусім мають на увазі культуру духовну, а не матеріальну. Нині українське суспільство характеризується ознаками духовної кризи, що пов'язано з цілим спектром визначальних причин, серед них, на нашу думку, основні – асимілятивний вплив чужої (сусідської) культури і нав'язування її духовних цінностей; засилля в інформаційному просторі суспільства об'єктів так званої поп-культури; знецінення в суспільстві національної культурної спадщини, що спричиняє невисокий рівень національної самосвідомості українців. Як справедливо зазначав А. Вальчук, невирішеність проблем духовного плану в культурі окремого народу може спричинити небажані соціальні явища для цього суспільства; в такі періоди, коли виникають різні проблеми економічного, політичного, ідейного характеру, часто збільшуються випадки асоціальної та неадекватної поведінки, різних девіацій серед багатьох верств населення, часто зростає кількість посягань на людське життя та багато інших негативних соціальних явищ, що призводять до загострення соціальних відносин [1, с. 511].

У своїй дисертаційній праці «Філософія подолання духовної кризи особистості засобами освіти в період глобалізації та інформаційної революції» І. Щербакова обстоює позицію про те, що важливими інструментами подолання кризових явищ у духовній сфері окремої людини і суспільства в цілому є освіта й виховання; наголошує, що «в ситуації

духовної кризи виховання формує відчуття цілісності, духовної стійкості, а освіта робить людину духовно пружною, розвиває її інтелектуальні, моральні, естетичні інтереси» [8, с. 5].

Відомий факт, що високорозвинені країни світу, яким нині не властива духовна криза, досягли свого економічного поступу завдяки активному сприянню розвитку освіти, науки, культури, зокрема й енциклопедичної справи. Як зазначають окремі дослідники, для України стати в пригоді міг би досвід Канади, яка не лише впоралася з могутньою гуманітарною експансією Франції, Великої Британії та Сполучених Штатів Америки, а й завдяки виваженій політиці у культурній сфері зуміла створити захищений і водночас один із найвідкритіших національних книжкових ринків, перетворити книжково-видавничу галузь на провідну в структурі економіки країни. Саме держава, усвідомивши, яку велику роль відіграють для неї книги, наповнені енциклопедичними знаннями, вдалася до низки заходів на підтримку національного книговидання. Зазвичай вони полягали в наданні коштів на публікування навчальної, енциклопедичної, культурологічної літератури, творів канадських авторів, рекламу та пропаганду канадської книжки, а також у розробленні федеральної програми розвитку книговидавничої сфери, направленої на створення відповідної інфраструктури, дослідницьку діяльність, розвиток інформаційної бази для створення відповідних видань. Все це разом посприяло захисту національних інтересів, державного інформаційного простору та позитивно вплинуло на економічний розвиток всіх регіонів Канади, на культурний й інтелектуальний поступ канадців [5, с. 79].

Енциклопедична література чи не найкращим чином здатна забезпечити підвищення рівня знань серед українців про такий важливий для культурного розвитку суспільства пласт інформації, як видатні представники нашого народу – знакові державотворці, визначні науковці, педагоги, спортсмени, провідні діячі культури і мистецтва, духовні лідери тощо. Для національно-патріотичного виховання важливими вважаємо не лише енциклопедичні видання про знакові персоналії, а й про різні сфери українського життя: науку, культуру та мистецтво, військову справу, цивільну оборону, історію, краєзнавство, туризм, охорону довкілля, фізкультуру, спорт, популяризацію здорового способу життя. Важливу роль у просвітницькій діяльності посідає відновлення історичної пам'яті про тривалі державницькі традиції України: Київську Русь, Литовсько-Руську державу, козацьку державу, Гетьманщину, УНР, ЗУНР. Особливого

значення набувають порівняльно-історичні відомості про переривання державності в інших європейських країнах, які на сьогодні являють собою потужні європейські нації. Спеціального розгляду потребують історичні обставини, які призводять до переривання державності. Отже, вкрай особливого значення набувають енциклопедично-довідкові видання на історичну тематику.

Однак на сьогодні тенденція розвитку енциклопедичної справи така, що лише поодинокі фундаментальні видання національного значення створено за державної підтримки. На жаль, політика держави у сфері духовної культури не виокремлює енциклопедичну справу в окрему стратегічно важливу ділянку. Відрадно зазначити, що на регіональному рівні простежуємо деяку тенденцію створення енциклопедичних видань за ініціювання й підтримки місцевих органів державної влади. Наприклад, з ініціативи органів місцевого самоврядування Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей; Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника готує третю енциклопедію про ЗУНР [4]. Подібним чином було укладено такі регіональні енциклопедичні видання про Тернопільщину [6], Харківщину [7] тощо; в деяких інших регіонах створено редакційні колегії з підготовки обласних енциклопедій, які поки що не опубліковані.

Загалом у контексті державного сприяння розвитку енциклопедистики фіксуємо загальну тенденцію ставлення держави до науки, а саме: маючи потужний науковий і науково-технічний потенціал, держава слабо використовує його як засіб і ресурс для розвитку країни, зокрема для покращення її духовної і матеріальної культури.

Незважаючи на низький рівень державної підтримки, українська енциклопедистика розвивається. З появою інформаційних технологій книга (а з нею й книжкова культура) зазнала змін і трансформацій. Йдеться про те, що нині книга як явище має дві форми вираження – друкована книга, виготовлена з паперу, та електронна книга, представлена у цифровому вигляді (візуального або аудіального форматів). Втім необхідно наголосити, що незалежно від трансформацій формальних ознак, загальний сенс книги лишається тим самим – вона як і раніше є носієм інформації. Та все ж поява цифрових книг суттєво позначається на загальному розвитку книжкової культури. Це, зокрема, помітно й на прикладі енциклопедично-довідкової літератури.

У світовій енциклопедистиці – з появою електронних видань і переходом

знакових універсальних енциклопедій на кшталт «Британніки» з книжкового формату на винятково цифровий – складалося враження про занепад і відхід у небуття класичної енциклопедичної справи. Багато хто висловлював припущення, що енциклопедична справа як явище перетворюється в електронну енциклопедистику. Однак сьогодні простежуємо, що такі твердження хибні: актуальна тенденція розвитку сучасної енциклопедистики – це взаємопроникнення, взаємодоповнення і своєрідна синергія енциклопедистики класичної й електронної. Очевидним є те, що електронна енциклопедія не може повноцінно замінити друковане видання, а друковане видання без його електронної версії втрачає низку важливих переваг. До сфери енциклопедистики справедливо можна вжити термін «енциклопедична культура», що, з одного боку, корелює з енциклопедичними знаннями, а з іншого – із процесом і результатом творення енциклопедій.

Енциклопедична культура як енциклопедичне знання – це передусім інформація, що характеризується науковою релевантністю, достовірністю, узагальненістю, лаконічністю викладу. Енциклопедичне знання – духовно ціннісне, репрезентує високу культуру, позбавлене комерційного чинника. В загальнонаціональному контексті справедливо говорити про те, що енциклопедичне знання – це дещо більше, ніж книжкова культура; воно – елемент національної культури, адже, як справедливо зазначає О. Завгородня, «в енциклопедичному слові втілено багато граней народного життя» [3, с. 24]. Для відтворення енциклопедичного знання немає принципової різниці, який тип видань використовувати – паперовий чи електронний. Проте це має значення, коли енциклопедичну культуру розглядати під іншим кутом зору.

Енциклопедичну культуру як процес творення енциклопедій нині пов'язують із творчою роботою на високому професійному рівні колективу укладачів у їхній взаємодії з кваліфікованими авторами енциклопедичних статей. Творення енциклопедії у зазначений спосіб – це творення видання, що являє собою своєрідний документ окремої епохи, який сприймається таким лише у вигляді паперової, а не електронної книги.

Енциклопедична культура як результат творення енциклопедій може існувати передусім у фізичному, а не кібернетичному просторі, адже представлення енциклопедій у вигляді книг – це окреме книжкове мистецтво (мистецтво укладання енциклопедій). Енциклопедії завжди вважалися знаковими книгами – і не лише за змістом, а й за формою.

Справді, поважне енциклопедичне видання вирізняється монументальністю, помпезністю завдяки особливостям книжкового формату, а також ошатністю й коштовністю поліграфії. Інакше кажучи, енциклопедії – це видання, які, окрім внутрішнього змісту, справляють особливий культурно релевантний зовнішній ефект, який має особливе значення для читачів. Енциклопедична культура не передбачає масовості видань, а корелює з їхньою високою якістю книгодруку еталонного характеру.

Існування електронної версії тієї чи іншої енциклопедії надає їй додаткових переваг, основна серед яких – суттєве розширення аудиторії читачів. Інтернет нині є найбільшим майданчиком обміну й споживання інформації. Тому представити енциклопедію (що вийшла друком у певному накладі) в Інтернеті у вигляді онлайн-енциклопедії означає підвищити доступ до неї, сприяти тому, щоб її статті читала безмежна кількість людей. Окрім цього, онлайн-енциклопедії мають ще одну важливу особливість – в них можна реалізувати те, що неможливо здійснити на рівні книжкового формату. Наприклад, онлайн-версія «Енциклопедії сучасної України»¹ вирізняється наявністю на її сайті фотогалерей, актуальною щоденною інформацією-календарем про відомих осіб, стрічкою енциклопедичних новин, інтеграцією з соціальними мережами та можливістю обговорення статей (впроваджено можливість лишати коментарі до статей). Це все те, що неможливо реалізувати в друкованій книзі з суто технічних причин.

На жаль, серед українських енциклопедій поки що вкрай мало таких, що мають поряд із друкованою ще й електронну версію. Є багато енциклопедій, що мають оцифровану копію, завдяки побутуванню якої в Інтернеті аудиторія користувачів збільшується, однак можливості саме онлайн-енциклопедій, тобто повноцінних енциклопедичних ресурсів із власним сайтом і його архітектонікою, що сприяє зручності користування, швидкому пошуку потрібної інформації, значно потужніші.

Останнім часом з'явилися онлайн-енциклопедії, які не мають аналогів серед друкованих. З одного боку, такі видання існують лише в Інтернеті, отже, позбавлені можливості бути у вжитку у вигляді паперових книг. З іншого ж боку, особливості веб-формату дають змогу реалізувати такі енциклопедичні проекти, які неможливо втілити в друкованих виданнях.

¹Енциклопедія сучасної України: сайт. URL: <http://esu.com.ua> (дата звернення: 01.10.2018).

Найскравіший приклад – українська «Вікіпедія», яка за кількістю статей вважається найбільшою енциклопедією в Україні. Кількість статей, що вміщує «Вікіпедія»², значно перевищує будь-яке багатотомне видання у світі. Ця енциклопедія, якби виходила друком, вимірювалася б сотнями томів.

Інший приклад – «Електронний архів Михайла Грушевського»³ Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Автори справедливо не називають цей проект енциклопедією, оскільки він не складається з енциклопедичних статей, а є фундаментальним інформаційним ресурсом про видатного українського діяча, де зібрано його твори, біографічні документи, листування, праці про нього, фотодокументи, ілюстрації з видань, документальні та документально-постановочні фільми тощо. Додамо, що цей електронний архів реалізовано 40 мовами. Саме інтернет-формат дає можливість реалізувати такий проект, позаяк у вигляді книг втілити в життя подібне було б непрактичним задумом.

Висновки. Отже, розглядаючи енциклопедії як феномен книжкової культури та акцентуючи увагу на напрямках розвитку енциклопедичної справи в Україні, можемо констатувати, що існують як позитивні, так і негативні тенденції. Серед перших – природний розвиток енциклопедистики, що відбувається незалежно від українських реалій (позитивний вплив сучасних технологій і загальносвітових тенденцій розвитку книжкової культури). Серед других – неналежна увага й низький рівень підтримки енциклопедистики з боку держави, що, з одного боку, є результатом загальної ситуації у сфері духовної культури України, а з іншого – це і причина, через яку ситуація у сфері духовної культури України не покращується.

Список бібліографічних посилань

1. Вакальчук А. Духовна криза суспільства та проблема реалізації національної ідеї в сучасній Україні. *Університетські наукові записки*. 2006. № 3/4 (19-20). С. 511–513.

2. Грипич С. Книжкова культура як складова сучасної духовної культури. *Вісник Книжкової Палати*. 2012. № 1. С. 44–47.

3. Завгородня О. Статус енциклопедичного словника. *Перекладацькі інновації*:

²Вікіпедія: сайт. URL: <https://uk.wikipedia.org> (дата звернення: 01.10.2018).

³Електронний архів Михайла Грушевського: сайт. URL: <http://hrushevsky.nbuuv.gov.ua> (дата звернення: 01.10.2018).

матеріали VIII Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції / Редкол. : С. Швачко, І. Кобякова, О. Жулавська та ін. ; Сумський державний університет. Суми, 2018. С. 23–25.

4. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923* : енциклопедія : у 3-х т. Т. 1 / Гол. ред. М. Кугутяк; Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2018. 800 с.

5. Савченко О., Очеретянко С., Муха В. Регіональні й національні енциклопедії в контексті гуманітарної політики держави. *Українська енциклопедистика. Регіональний аспект*: матеріали V Міжнародної наукової конференції «Українська енциклопедистика» / за ред. М. Железняк; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2017. С. 77–85.

6. Тернопільський енциклопедичний словник: у 4-х т. Т. 1–4 / уклад. Г. Яворський [та ін.]. Тернопіль, 2004–2010.

7. *Харківщина: енциклопедичний словник* / уклад. С. Посохов [та ін.] ; Харківська облрада; Харківська держадміністрація. Харків, 2014. 440 с.

8. Щербакова І. *Філософія подолання духовної кризи особистості засобами освіти в період глобалізації та інформаційної революції*: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.10 / Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова. Київ, 2011. 20 с.

References

1. Vakalchuk, A. (2006). Dukhovna kryza suspilstva ta problema realizatsii natsionalnoi idei v suchasni Ukraini [The society spiritual crisis and the problem of implementing of a national idea in modern Ukraine]. *Universytetski naukovyi zapysky*, 3-4 (19-20), 511-513 [In Ukrainian].

2. Hrynych, S. (2012). Knyzhkova kultura yak skladova suchasnoi dukhovnoi kultury [Book Culture as a Component of Modern Spiritual Culture]. *Visnyk Knyzhkovoї Palaty*, 1, 44-47. [In Ukrainian].

3. Zavorodnia, O. (2018). Status entsyklopedychnoho slovnyka [Status of an Encyclopedic Dictionary]. In S. Shvachko (Ed.). *Proceedings of 8th Ukrainian Student Scientific Conference «Perekladatski innovatsii»* (pp. 23-25). Sumy: Sumy State University, Ukraine. [In Ukrainian].

4. Kuhutiak, M. (Ed.). (2018). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918-1923. Entsyklopediia [Entsyklopediia of West Ukrainian People's Republic in 1918-1923]* (Vol. 1). Ivano-Frankivsk: Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ukraine. [In Ukrainian].

5. Savchenko, O., Ocheretianko, S., Mukha, V. (2017). Rehionalni y natsionalni entsyklopedii v konteksti humanitarnoi polityky derzhavy [Regional and national encyclopedias in the context of the humanitarian policy of the state]. In M. Zhelezniak (Ed.). *Ukrainska entsyklopedystyka. Rehionalnyi aspekt: Proceedings of 5th International Scientific Conference «Ukrainska entsyklopedystyka»* (pp. 77-85). Kyiv: NASU Institute of Encyclopedic Research, Ukraine. [In Ukrainian].

6. Yavorskyi, H. (Ed.). (2004-2010). *Ternopil'skyi entsyklopedychnyi slovnyk [Encyclopedic Dictionary of Ternopil]* (Vols. 1-4). Ternopil: Zbruch, Ukraine. [In Ukrainian].

7. Posokhov, S. (Ed.). (2014). *Kharkivshchyna: entsyklopedychnyi slovnyk [Encyclopedic Dictionary of Kharkiv Region]*. Kharkiv: Kharkiv Oblast Council, Kharkiv Regional State Administration, Ukraine. [In Ukrainian].

8. Shcherbakova, I. (2011). *Filosofia podolannia dukhovnoi kryzy osobystosti zasobamy osvity v period hlobalizatsii ta informatsiinoi revoliutsii [Philosophy of Overcoming the Spiritual Crisis of Personality through Education in the Period of Globalization and Information Revolution]*. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

Oleksandr Ishchenko,

PhD (in Philology), orcid.org/0000-0002-8910-111X,
Deputy Director for Science

NASU, Institute of Encyclopedic Research
3, Tereshchenkivska st., Kyiv, 01601, Ukraine
e-mail: ishchenko@nas.gov.ua
tel.: (044) 234-31-32

The Encyclopedia Branch as a Component in Book Culture of Ukraine: Actual Trends

The study describes the encyclopedia branch as a phenomenon of book culture that has spiritual and material components. The Aim of the study is to analyze encyclopedias as a phenomenon of book culture, to trace the tendencies of development of the encyclopedia publishing in Ukraine. Research methodology: the descriptive method is used in the study, as well as the comparative method and the generalization method. The results of the study are as follows. The encyclopedia publishing development correlates with the level of the spiritual culture of society. At the same time, encyclopedia as a phenomenon is a significant factor in raising the spiritual culture of people, overcoming the spiritual crisis of society. It also focuses here on the phenomenon of encyclopedic culture. This research outlines the main trends in the encyclopedia publishing development of Ukraine, among which there are positive ones, in particular the appearance and advance of electronic (online) encyclopedias that extend the access of people to encyclopedic knowledge and ways of their reproduction through modern web technologies; as well as negative, the main of which is the weak state promotion of publishing industry associated with encyclopedic books.

Keywords: encyclopedias, book culture, encyclopedic culture, spiritual culture, encyclopedia publishing, encyclopedia science.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2019 р.